

שארית הפלטה – עולים או מהגרים?

עירית קינן

משאל מזויף או קושי מתודולוגי?

כארכיון הוכר בארצות-הברית, באוסף מסמכים של הגב' מרגרט אלינור פיית, קצינת ההסברה של אונרר"א בגרמניה בשנים 1945-1948, נמצאת חתיכת קרטון ועליה הערה בכתב יד (ללא חתימה), המתייחסת למשאל המפורסם של ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית, שבו בחרו 96.8% מהיהודים בארץ-ישראל כיעד ההגירה הראשון וברובם גם היחיד שלהם:

These are the ballots (sample poll) on which The Anglo-American Inquiry Report was based ... I can prove that these ballots were filled in [-with the word-] 'Palestine', by The Zionist Committees in the camps where the poll was taken.

אלה הם הטפסים (משאל מדגמי) שעליהם התבסס הדין וחשבון של הוועדה האנגלו-אמריקנית. ... אני יכולה להוכיח שטפסים אלה מולאו [במלה] 'ארץ-ישראל', בידי הוועדות הציוניות במחנות שבהם נעשה המשאל.¹

רוצה לומר, השאלונים זויפו בידי הוועדות הציוניות במחנות, ורצון העלייה החד-משמעי של שארית הפלטה, כפי שבא לידי ביטוי במשאל, אינו אלא מיתוס. טענה קיצונית זו תואמת, ברוחה, אם גם לא בחריפותה, את התפיסה הרווחת, שעל פיה תוצאות המשאל הושגו על ידי הכנת העקורים לקראת² וכי ציונותם של הפליטים בכלל היתה 'ציונות של אין ברירה', משום ששערי ארצות-הברית ומדינות ההגירה האחרות היו סגורים בפניהם. ואילו התאפשר הדבר היו אורזים את מיטלטליהם ומהגרים לארץ הראשונה שהיתה מוכנה לקלוט אותם. במלים אחרות: שארית הפלטה – לא עולים היו, כי אם מהגרים. אכן, התנועה הציונית עצמה, שכל תנועה לאומית תנועת מיעוט היתה, לא האמינה בכוחה לסחוף אחריה את רבבות הניצולים שלא היו ציונים לפני המלחמה. ואף שהפרוגנוזה הציונית התממשה באופן טרגי בשואה, עדיין לא האמינה ההנהגה הציונית בכוחם וברצונם של הניצולים להצטרף למאבק הציוני של מדינה יהודית. כהקדמה לדין בסוגיה זו יש להגדיר הן את האוכלוסיה שבה מדובר והן את המונח 'עולים'.

¹ מאמר זה הוא נוסח מורחב של הרצאה שנישאה ביום עיון של הפרוייקט הבין-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור, שנערך ב-10 בנובמבר 1987 באוניברסיטת תל-אביב, והוא חלק מעבודת מחקר מקיפה של המחברת שנעשת במסגרת פרוייקט זה שמייסודה של העמותה לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור.

המונח 'שארית הפלטה' כולל בתוכו, בדרך כלל, את כל היהודים ששרדו מן התופת הנאצית, ולא ארחיב כאן בנושא זה.³ בדיון הנוכחי יתאר המושג 'שארית הפלטה' את יושבי מחנות העקורים בגרמניה בלבד.

אוכלוסייה זו עברה שינויים בהרכב ובמספר בשלושה שלבים שיוצגו להלן, ושבסופם נוצרה בגרמניה (ובאוסטריה) מעין 'מובלעת יהודית', כפי שחזה אותה בן-גוריון בעת ביקורו בגרמניה באוקטובר 1945.

שארית הפלטה היתה מגוונת מאוד מבחינת ההרכב האנושי שלה, וסוגי האוכלוסייה שהתרכזו בגרמניה היו בעלי אפיונים סוציולוגיים ופסיכולוגיים מסוגים שונים. אך שארית הפלטה היתה מאוחדת והומוגנית לחלוטין בנקודה אחת: הרצון הבלתי מתפשר לצאת מאירופה, לנטוש את היבשת האפופה בעשן הכבשנים ולפתוח בחיים חדשים במקום אחר. השאלה היתה לאן.

על פי ההשקפה הציונית, לפחות בעליות הראשונות (הראשונה, השנייה והשלישית), 'עולה' הוא מי שבחר בדרך הציונית מתוך הכרעה אידיאולוגית, לאחר שהכיר ונסחף להאמין בערכי התנועה הציונית ובפרוגנוזה הלאומית שלה. בהמשך הדרך עבר המונח גלגולים והתפתחויות בהתאם לאירועי התקופות. בני העליות הרביעית והחמישית, לדוגמה, עלו ארצה משום שהורע מאוד מצב היהודים בארצות מוצאם. אך עדיין היה זה מתוך בחירה בדרך הציונית. ובאתוס הציוני נשארה העלייה מעשה של הכרעה אישית, ביטוי ופועל יוצא של הכרה לאומית ושל פעילות ציונית. כך, גם בתקופת הדיון שבו אנו עוסקים, מתרחבת משמעות המונח והיא כוללת בתוכה גם את אלה שלא היו אמונים על האידיאולוגיה הציונית, אבל בחרו בעלייה לארץ-ישראל מתוך החלטה והכרעה אישית-פנימית. כלומר: ההבחנה בין עולים לבין מהגרים נקבעת על פי אקט הבחירה של הפרט.

השאלה הנשאלת היא אם העלייה לארץ-ישראל היתה מוטיב קבוע ויציב בשאיפותיהם של הניצולים, פרי בחירה ובמנותק מאפשרויות הגירה אחרות, או שאכן נולדה רק מתוך חוסר ברירה, מכיוון ששערי ארצות-הברית, קנדה או מדינות ההגירה האחרות היו סגורים.

קשיים מתודולוגיים לא מעטים טמונים בבחינתה של הסוגיה המוצגת. קושי ראשון הוא בעצם בחינתם של עמדות והלכי רוח במבט לאחור. כלי עבודתו של ההיסטוריון מוגבלים ביכולתם לחקור שאיפות, מחשבות ודעת קהל. המקורות העומדים לרשותו במקרה זה נשענים, בעיקר, על התבטאויות אישיות של יחידים שבחרו להעלות את מחשבותיהם ורגשותיהם על הכתב, ושכתביהם אף נשמרו. מאליה מובן שעקב כך עשויה להיווצר הטיה של המסקנות. ההיסטוריון, כידוע, גם אינו יכול לבחור מדגמים סטטיסטיים מתוך האוכלוסייה הנחקרת, ואף אינו יכול לבנות לה שאלוני עמדות. לכן הוא נעזר בסוג נוסף של מקורות: משאלים, סקרים ודו"חות סטטיסטיים בני התקופה, שלמרות מהימנותם כמקור היסטורי, בדרך כלל אין בידינו עובדות על דרך הכנתם, ואיננו יודעים אם היו עומדים היום במבחן של מחקר סוציולוגי. הספקות סביב המשאל של ועדת החקירה האנגלו-האמריקנית הם דוגמה מוחשית לבעייתיות של מקורות אלה.

קושי מתודולוגי שני טמון בעובדה שאין דרך לבדד את רצון העלייה לארץ-ישראל מאפשרויות הגירה אחרות, מכיוון שבשנים שבהן מדובר לא היו

אפשרויות ריאליות כאלה. עובדה זו מונעת ניתוח השוואתי של המסקנות העולות מן החומר בדבר רצון העלייה של העקורים. לאחר קום המדינה, כאשר נפתחו אפשרויות הגירה גם לארץ־ישראל וגם לארצות־הברית, עדיין היו הגבלות רבות על ההגירה לארצות־הברית, כפי שיוסבר בהמשך המאמר,⁴ והן הוסרו לחלוטין רק ב־1950. מצד שני, עד 1948, העובדה ששערי ארץ־ישראל נותרו נעולים, והאנשים נותרו במחנות ללא סיכוי לפתרון נראה לעין, מקשה על היכולת להעריך את רצון העלייה האמיתי שהועמד במבחן של חוסר תקווה להפיכתו לבר השגה. יחד עם זאת, למרות הקשיים המתודולוגיים, החומר ההיסטורי בן התקופה עשיר ומגוון, ומעקב אחרי התפתחותן של הגישות והעמדות בשאלה זו בקרב שארית הפלטה, במקביל לשלבים השונים של החיים במחנות, מאפשר להסיק מסקנות שיש בכוחן בהחלט להאיר הלכי רוח, לשקף את רצונות העלייה ולענות של שאלת ציוניותה של שארית הפלטה.

השלב הראשון: ציונות ספונטנית

ב־20 באפריל 1945 כותב הרב לוי, רב צבאי בריטי שהיה בין הכוחות ששחררו את ברגן בלזן, מכתב מזעזע לנְיֹאִיש כרוניקל. במכתב הוא מתאר את הזוועות שנגלו לעיני המשחררים עם היכנסם למחנה. במחנה – כך הוא כותב – הטיפוס עדיין עושה שמות וכן השחפת והדזינטריה, 'ואין כוח אנושי, שיוכל לעצור בידו של מלאך המוות מתבוע את קרבנותיו'. אולם בתוך כל זה, מתפעל הרב לוי, 'בתוך כל הזוועות ... השפה העברית נשמעת במחנה, וגם שירים עבריים מושרים'. ובהמשך הוא מספר כיצד 'כ־300 צעירים הפגינו לכבודי והלכו בסך לאספה, כשהם נושאים לפניהם את הדגל הלאומי ומגן דוד כחול לבן על כובעו של כל אחד'.⁵

זוהי רק עדות אחת מרבות החושפות את ההתעוררות הציונית הספונטנית ששטפה את הפליטים בחלקים שונים של גרמניה עם השחרור. בחומר הארכיוני בן התקופה ניתן למצוא ביטויי התפעלות רבים מפי נציגים יהודיים ובעיקר ארצישראלים על ההתעוררות הציונית של שארית הפלטה. החיילים העברים מן הצבא הבריטי כותבים וחוזרים וכותבים במכתביהם, בהתפעלות רבה, על הרגשות הציוניים המתפרצים שהופתעו לגלות בקיץ 1945, אצל רבים משארית הפלטה.

היה זה השלב הראשון שהחל באפריל 1945: שחרור גרמניה בידי בעלות הברית חשף כ־60,000 ניצולי מחנות ריכוז ששרדו בתוך גרמניה עצמה.⁶ הניצולים, שהיו במצב נפשי וגופני קשה ביותר, היו ברובם אנשים בודדים, שנותרו יחידים ממשפחותיהם ולעתים אף מעיריותיהם, וגילם הממוצע נע בין 18 ל־45.

חלקם הגדול התרכזו במחנות הריכוז עצמם, בדאכאו, בוכנוואלד, ברגן בלזן; היו שהתארגנו במחנות מחוץ למחנות הריכוז, במחנות מאולתרים, בתי חולים וכו'. כך, למשל, התארגנה קבוצה בהנהגתו של ד"ר זלמן גרינברג, מאוחר יותר יושב ראש הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור האמריקני. הקבוצה שהנהיג שוחררה בידי האמריקנים, כאשר הובלה בידי הנאצים מדאכאו לטירול. מיד לאחר

ששחררו, התארגנו חברי הקבוצה, בסיועו של קפטן אמריקני, בבית החולים סנט-אוטיליאן.⁷ מיעוטם התמקמו בערים ובעיירות.

רוב המחנות המתהווים היו בדרום-גרמניה, באזור בוואריה. במחנות הגדולים, כמו לנדסברג, פלדפינג, פרנוואלד, פוקינג, היו בכל אחד 4000-5000 יהודים בקירוב. במינכן עצמה התרכזו כ-6000 יהודים, מספר שעשה אותה למרכז הפליטים היהודים בגרמניה. בצפון גרמניה היו בשלב זה מעט מחנות, והחשובים שבהם צלזיהיים (על יד פרנקפורט) שמנה כ-4000 נפש, שטוטגרט ולמפרטהיים שמנו כ-1000 נפש, כל אחד מהם.⁸

התנאים הפיסיים – זמגורים, הסניטציה, המזון, הלבוש – היו בכי רע. צבאות הכיבוש היו שקועים עדיין במאמצים להתגבר על הבעיות הלוגיסטיות החמורות שכרוכות בטיפול בשמונה מיליון עקורים לא יהודים שנמצאו בגרמניה, ובעיית העקורים היהודים טרם זכתה לטיפול הראוי. כך, בשלב זה של תחילת החלמה פיסית ונפשית ושל חיפוש נואש אחרי קרובי משפחה, גרו רבים מהעקורים היהודים תחת משמר, מאחורי גדרות תיל, במחנות שבנו הגרמנים עבור עובדי עבודות כפייה, ולעתים אף גרו במחנות הריכוז עצמם.⁹

בקרב היהודים התרחשו מספר תהליכים במקביל: הם הקימו ארגון עצמי ובחרו ועדים שייצגו אותם. הם נלחמו (בסיוע מסיבי של החיילים הארצישראלים והרבנים האמריקנים) על הקמת מחנות נפרדים עבורם. הם החלו להתפכת מהאשליה של מציאת קרובי משפחה ב'בית', ולכן גם המעטים שקודם לכן היו מוכנים לנסות להתיישב מחדש במחוזות הולדתם חזרו בהם מכוונות אלה. הם ניסו נואשות ליצור קשר עם העולם החיצוני – היהודי והלא יהודי – ולהשפיע ככל יכולתם על זירוז ההליכים לפתרון הבעיה של יישובם מחדש, כמו גם על רוחו וכיוונו של הפתרון שיסתמן.

במספר מקומות התארגנו קבוצות ציוניות, כל אחת בנפרד ובאופן ספונטני, בידי אנשים שהיו ציונים עוד לפני המלחמה וכמו בברגן בלזן הן בחרו ועדים וחיכו לקשר מן החוץ. כך אותה קבוצה ידועה שהתארגנה בסנט-אוטיליאן בהנהגתו של ד"ר זלמן גרינברג ונזכרה לעיל; כך במחנה פלק-קזרנה שעל יד מינכן, שאליו הובאה קבוצה שמנתה כמה מאות גברים יהודים ששחררו בידי האמריקנים כ-2 במאי, במהלך הובלתם בידי הנאצים מדאכאו לכיוון אוסטריה. מיד התארגן במקום ועד ציוני שקרא לעצמו 'המרכז הציוני לבוואריה' והחל בפעילות ציונית,¹⁰ וכך גם במקומות אחרים. חברי קבוצות אלו היו משוכנעים שעתה, לאחר ששחררו, עלייתם לארץ היא דבר מובן מאליה שיתרחש תוך זמן קצר ביותר. הם היו קצרי רוח לקראת עלייתם, ולא הבינו את פשר העיכוב. קוצר הרוח ניכר, בין השאר, במכתבים שהעבירו למוסדות ציוניים בעזרת החיילים העברים מן הצבא הבריטי, שהיו הארצישראלים הראשונים שהגיעו למחנות. דוגמה לכך היא מכתב שנשלח ב-19 ביוני 1945 מן 'המרכז הציוני' בפלק-קזרנה לבא כוח הסוכנות ברומא. במכתב, שבו תשע-עשרה שורות בלבד, נאמר ארבע פעמים שהם מחכים בקוצר רוח לאפשרות עליה. קבוצה זו אכן פעלה למען עלייתה ולמען יצירת קשר בין הפליטים בגרמניה בכלל לבין הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית, וזאת בעזרתו של החייל

הארצישראלי, מרטין (מנשה) האוזר, שהגיע למחנה ב־17 ביוני, וסייע למשלחת מטעם הקבוצה לעבור את הגבול לאיטליה.¹¹ בהשפעת קבוצות אלה, ומכיוון שמלכתחילה היתה השליטה העיקרית במחנות ובניהולם העצמי נתונה בידיהם של הציונים שבין הפליטים, הסתמן במחנות, בשלב זה, הלך רוח ציוני ברור.

כאשר קוראים את פרוטוקול הוועידה הראשונה של היהודים המשוחררים, שהתקיימה בסנט־אוטיליאן ב־23 ביולי 1945, אי אפשר שלא להתרשם מן העובדה, שבישיבת העבודה, זו שהתקיימה לאחר הפתיחה החגיגית וההצהרות הרשמיות, חוזרים הנציגים של כשלושים המחנות שהשתתפו בוועידה בזה אחר זה ומביעים את הרצון הבלתי מתפשר של הניצולים לעלות לארץ־ישראל. המינוח שבו הם משתמשים להבעת רצון זה הוא החלטי וחד־משמעי: 'הדרך היחידה אותה אנו רואים היא ארץ־ישראל'.¹²

אולם עד כה, פרט למכתביהם של החיילים העברים מן הצבא הבריטי, אשר כתבו על התרשמותם גם מפגישות עם יהודים סתם, 'עמך', כל המקורות להתעוררות הציונית הנלהבת במחנות עוסקים באותו חלק של שארית הפלטה שהיו ציונים ממילא, עוד לפני המלחמה, עוד לפני השחרור, ועבורם עלייה לארץ־ישראל, העפלה והגשמה, היו הגשמתו של ייעוד, של אידיאל אשר שנות השואה רק חיזקו את האמונה בו. השאלה לגבי הרוב, שלא היו חניכי תנועות נוער חלוציות ולא היו ציונים מלכתחילה, עומדת בעינה.

הראשון שהתייחס לרצונות ההגירה הרווחים בציבור הפליטים היהודי בגרמניה היה ארל ג' האריסון, שליחו של הנשיא טרומן לבדיקת המצב במחנות העקורים בגרמניה, ששהה במחנות ביולי־אוגוסט 1945. לא זה המקום להרחיב בעניין דין וחשבון חשוב זה, שהשפיע השפעה עצומה על שיפור יחסו של הצבא האמריקני לעקורים היהודים שבמחנות בגרמניה ולשאלת העקורים היהודים בכלל. לענייננו חשוב רק אותו קטע מן הדין וחשבון שעוסק בשאלת ההגירה: האריסון המליץ לאמץ מיד את פנייתה של הסוכנות היהודית לממשלת בריטניה לאפשר כניסתם של 100,000 פליטים יהודים לארץ־ישראל. אך במקביל הוא המליץ שגם ממשלת ארצות־הברית תתרום את חלקה לפתרון הבעיה, על ידי כך שתאפשר למה שכינה 'מספר סביר' (reasonable numbers) של פליטים יהודים, בעיקר כאלה שיש להם קרובים בארצות־הברית, להגר אליה. מספר זה, כך העריך וציין בדין וחשבון, לא יהיה גדול,¹³ שכן על פי התרשמותו רוב העקורים היהודים שבמחנות בגרמניה שואפים לעלות לארץ־ישראל.

הערכה מדויקת יותר מאשר 'רוב' מצאתי במקורות לראשונה ב־1 באוקטובר 1945, כלומר עדיין בשלב הראשון לקיומם של המחנות, עדיין אותה אוכלוסייה, פחות או יותר, שהיתה בהם עם השחרור, עוד לפני גלי הבריחה שהחלו מגיעים בסתיו. בתאריך זה נערך במחנה לנדסברג, הגדול במחנות העקורים היהודים שבגרמניה באותו זמן, סקר על יעדי ההגירה של הפליטים.¹⁴ הסקר נערך בידי נציגי הג'וינט (ולא בידי גורם ציוני כלשהו), ומתוכו עולה כי מתוך 4976 הפליטים שבמחנה, 3112 בחרו בארץ־ישראל כיעד ההגירה המועדף שלהם (באחוזים: 62.5). זאת לעומת 884 שבחרו בארצות־הברית (18%) בהתייחס למספר הכולל של

היהודים בגרמניה, באותו זמן, שירד בקיץ ל-40,000 בערך, הופכים נתונים אלה למשמעותיים בבחינת יחסם של הניצולים לעלייה, שכן בלנדסברג, כך נראה, התרכזו באותה עת כ-12.5% מכלל הניצולים שבגרמניה.

מהתלהבות לחרדה

השלב השני בחיי הניצולים בגרמניה החל עם גלי ה'בריחה' הראשונים, בסתיו 1945. אוכלוסיית מחנות העקורים הלכה וגדלה ובחלקה התחלפה. חלק מניצולי מחנות הריכוז ששוחררו בגרמניה עזבו אותה עוד בחודשים הראשונים לשחרור: אלפים נהרו לאיטליה, בסיוע החיילים העברים, מתוך תקווה להגיע מחופיה לארץ-ישראל. אלפי אחרים השתלבו ברפטריאציה ההמונית שהתרחשה באירופה בקיץ ושבו לארצותיהם, מי מהם בעל כורחם ומי מהם מרצון, מתוך תקווה למצוא את משפחותיהם. רבים מהם שבו וחזרו לגרמניה, כשנוכחו לדעת שאין אל מי ואין אל מה לחזור. בנוסף החלו מצטרפים למחנות העקורים בגרמניה ניצולי שואה אשר השחרור מצא אותם בארצות אחרות, ובעיקר בפולין. הראשונים שבהם היו קבוצות של פרטיזנים, שעם תום המלחמה, לא ראו עוד את מקומם בפולין; בעקבותיהם הגיעו קבוצות של ניצולים שהתחבאו ביערות או בצד הארי ועתה התארגנו בקבוצות ו'קיבוצים' ועזבו את פולין בצורה מאורגנת: וכמו כן רפטריאנטים מברית-המועצות, שבהתאם להסכם בין פולין לבין ברית-המועצות החלו חוזרים לפולין בפברואר 1946. אחוז גבוה מתוכם העדיפו להמשיך בנדודים לעבר אזורי הכיבוש האמריקניים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה. בשונה מניצולי מחנות הריכוז, רובם של המצטרפים לא היו אנשים בודדים. מהם שהיו מאורגנים בקבוצות עוד מתקופת המלחמה (פרטיזנים), ומהם שהצליחו לעבור את המלחמה כמשפחות שלמות (הרפטריאנטים בעיקר).

הוקמו מחנות נוספים כמו פרנוואלד ופריימן על יד מינכן, לייפטיים על יד אולם ועוד, אך הם לא הקלו על הצפיפות הגדולה, שעוד החריפה, ככל שגדלה האוכלוסייה.

החיים במחנות בשלב זה עברו תהליך של התגבשות, מבחינת הארגון הפנימי והניהול העצמי של הפליטים ומבחינת התגבשות מערכת היחסים עם הסוכנויות ההתנדבותיות השונות, ובעיקר עם אונר"א והג'וינט. אך כל אלה עמדו בצלו של האירוע אשר שנת 1946 כולה עמדה בסימנו: ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית.

מההכרזה על הקמתה ב-13 בנובמבר 1945 ועד שנואשו מההשפעה הריאלית של תוצאותיה ליווה את חיי הניצולים המתח העצום של פתרון אפשרי תלוי באוויר.

בסוף ינואר 1946, ככל הנראה לקראת ביקור הוועדה, ערכה המשלחת

הארצישראלית סקר על יעדי ההגירה של היהודים במספר מחנות בבוואריה.¹⁵ בחלק מהמחנות אין הסקר מדויק והוא הערכה בלבד, שיש להניח ש'יופתה' מעט בידי השליחים הארצישראלים. לכן אתיחס רק לאותם מחנות מתוך הסקר שבהם ננקבו מספרים:

לנדסברג: במחנה היו בתקופה זו כ-6000 יהודים, מתוכם 900 ויותר מאורגנים בקיבוצים. מאליו מובן שחברי הקיבוצים רצו כולם לעלות ארצה. מבין תושבי

המחנה שלא היו בקיבוצים, עד ליום הגשת הדין וחשבון, פנו 72% בבקשות לסרטיפיקטים לארץ-ישראל.

לייפ היים: המחנה נפתח בסוף דצמבר, ובעת עריכת הסקר ישבו בו 2900 יהודים, 2100 מתוכם היו מאורגנים בקיבוצים, ובאופן טבעי, כאמור, רצו אלה לעלות לארץ. לגבי 800 הנותרים נמסרה הערכה בלבד שרוב המבוגרים שבהם הביעו שאיפה לעלות לארץ-ישראל. הסיכום לגבי מחנה זה הוא ש-90%–95 מעדיפים עלייה. וגם אם נניח שלגבי ה-800 שאינם חברי קיבוצים נעשתה הערכה 'אופטימית' מדי, עדיין נותר אחוז המעדיפים עלייה גבוה מאוד.

דגנדורף: במחנה היו 1200 נפש בעת הכנת הסקר, רובם יהודים מבוגרים, בני 60 ויותר, שמוצאם מגרמניה ומאוסטריה, אשר שוחררו ממחנה הריכוז טרזינשטאט וסירבו לשוב לבתייהם הקודמים. נראה לי משמעותי במיוחד ש-50% מקבוצה זו, על פי הסקר, הביעו שאיפה לעלות לארץ-ישראל. האחרים התפלגו בין ארצות-הברית, אנגליה וארצות אחרות.

הסקר בשלושה מחנות אלה הקיף כ-10,100 יהודים שהיו, באותו זמן, כ-21% מסך כל היהודים באזור הכיבוש האמריקני וכ-14.5% מכלל היהודים בגרמניה. אמנם בקריאת הנתונים יש להיזהר מהפרזה ולקחת בחשבון גם את העובדה שהסקר נעשה בידי גורם ציוני למטרות הסברה, שכן הוא הועבר לאונרר"א, ולכן יש להניח שהנתונים 'יופו' במקצת ו'עוגלו' כלפי מעלה. ועוד, כשליש מהמשתתפים בסקר היו חברי קיבוצים, אחוז גבוה בהרבה מזה שבכלל אוכלוסיית הפליטים בגרמניה.¹⁶ יחד עם זאת, גם בהתחשב בהסתייגויות הנ"ל, הרושם המתקבל הוא כי אחוז המעדיפים עלייה לארץ-ישראל, בינואר 1946, בבוואריה, נע לפחות בין 60 ל-70.

כשבוע מאוחר יותר הגיעו למחנות נציגי הוועדה האנגלו-אמריקנית (סר פ' לגט [Leggett] וברטלי קראם [Crum]). לקראת ביקורם, ערכה אונרר"א את המשאל המפורסם, שבו פתחתי את המאמר. התוצאות הדהימו אפילו את נציגי היישוב הארצישראלי. ואופייניים דבריו של ד"ר חיים הופמן (אח"כ יחיל) בדין וחשבון המסכם של פעילות המשלחת:

לתוצאות כאלו של המשאל לא פיללנו, אף ידענו שאינן הולמות את המציאות. כאשר שאלנו יהודי שהיה ידוע כי יהגר לארצות-הברית, משום מה הצביע עבור ארץ-ישראל, השיב בפשטות: 'נסיעתי לאמריקה זה ענייני הפרטי, אולם ליהודים דרושה ארץ-ישראל'.¹⁷

נראה לי שבאמירה פשוטה זו מתמצה התשובה להרהורים בעניין תוצאות המשאל. אך נותרת בעינה השאלה כיצד הושגו תוצאות אלה, ומהי ההערכה הריאלית בנוגע ליחסה של שארית הפלטה בגרמניה לעלייה בתקופה זו.

כאמור, תשובתו של אותו יהודי, שנסיעתו לארצות-הברית היא עניינו הפרטי, משכנעת ומאלפת, ואמנם ההכנות המסיביות לקראת בוא הוועדה, שנעשו בידי נציגי היישוב ובידי האגפים הציוניים של שארית הפלטה, השפיעו ללא ספק, אכן, שארית הפלטה הוכנה לקראת בוא הוועדה: משלחת מטעם המרכז לגולה של החיילים העברים, שבראשה עמד שמואל פוטק, נשלחה למחנות בידי בן-גוריון. תפקידה היה לגייס מתוך המחנות 500 מועמדים לעלייה בלתי-לגלית (ואלה עלו אחר כך באנייה

'תל-חי') ובתוך כך לעורר אצל הניצולים התלהבות ציונית ותקווה לעלייה.¹⁸ כן גוריון עצמו ביקר במחנות באוקטובר 1945 ואחר כך בינואר 1946, ועורר התלהבות עצומה בקרב היהודים; הוועדים הציוניים, השליחים הארצישראלים, כולם פעלו לשכנוע היהודים להפגין עמדה אחידה מול נציגי הוועדה. גם פעילותם הממושכת של החיילים הארצישראלים, שדווקא בתקופה זו החלו נשלחים חזרה ליחידותיהם ומשתחררים, נשאה עכשיו פרי. אין ספק שהופעתם של החיילים במחנות בתקופה הקריטית של קיץ 1945 ופעילותם במשך חודשים כמשלחות וכבודדים בקרב שארית הפלטה השפיעה רבות על האוריינטציה הציונית של הניצולים. עתה באו השפעות אלה לידי ביטוי: שארית הפלטה הכריזה ברבים על הכרעתה הלאומית – ארץ-ישראל לעם ישראל.

לכן גם יהודים שהחליטו מסיבותיהם הם להגר לארצות אחרות ראו את עצמם מחויבים, מבחינת הכרתם הלאומית, להפגין ברבים תמיכה מלאה בעמדה הציונית. עובדה זו היא גם הסיבה לכך שההצבעה במשאל יכולה לשקף את האוריינטציה הציונית התיאורטית של הניצולים ואת הכרתם הלאומית, אך היא איננה נתון מספק על יחסם לעלייה בפועל.

אלא שהרצון של אחוז גבוה מקרב שארית הפלטה בגרמניה לעלות לארץ ישראל עולה מנתונים נוספים שנרשמו בידי גורמים לא ציוניים ואף לא יהודיים: בתזכיר שמסר ראש מחלקת העקורים של הצבא האמריקני לוועדה האנגלו-האמריקנית, בפברואר 1946, נאמר שעל פי המקורות הצבאיים ארץ-ישראל, עבור 60% מיהודי המחנות שבאזור הכיבוש האמריקני, היא יעד ההגירה המועדף, ורק 20% מעדיפים ארצות אחרות ואחוז אחד חושב על חזרה לארץ המוצא.¹⁹

גם באזור הבריטי נבדקו מדי פעם רצונות ההגירה של העקורים היהודים. מתוך ניתוח יעדי ההגירה שערך היועץ לענייני יהודים למשרד הפיקוח הבריטי, הקולונל הרב סלומון, במאי 1946, מתברר שהרוב המכריע של היהודים באזור הכיבוש הבריטי שאפו לעלות לארץ-ישראל, ואילו המיעוט התחלק בין כאלה שמבחינה פיסית לא היו מסוגלים להגר לשום מקום, והוצע לחפש עבורם סנטוריום או בתי מחסה, לבין כאלה ש'ניתן לעודדם' – כך נוסח הדין וחשבון – 'ללכת לארצות אחרות פרט לארץ-ישראל'.²⁰ כשלושה חודשים מאוחר יותר נעשתה בדיקה נוספת של יעדי הגירה באזור הכיבוש הבריטי, הפעם מטעם 'משרד הפיקוח [של הצבא הבריטי] לגרמניה ואוסטריה'. תזכיר של המשרד מיום ה-16 באוגוסט 1946 קובע, שמתוך 14,245 יהודים הרשומים כ-DPS (עקורים) באזור הכיבוש הבריטי, 12,840 שואפים לעלות לארץ-ישראל, כלומר 90%.²¹

הנתונים שהובאו עד כאן מורים כולם על רצון עלייה חזק בקרב יושבי המחנות בגרמניה. רצון זה הועמד במבחנים קשים בתקופה הארוכה של השהייה במחנות, ובשל המתח העצום והציפייה הדרוכה לוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית ולתוצאותיה. חודשים חלפו, המלצתה של הוועדה להעניק מיד 100,000 רשיונות עלייה לארץ-ישראל ליושבי המחנות לא יושמה, ומכיוון שגם פתרונות אחרים לא נראו באופק, החל הייאוש נותן את אותותיו, גם במוראל של האנשים וכמובן גם בשאלת העלייה.

ב־7 ביוני 1946 כותב ד"ר חיים הופמן לארץ:

... שארית הפלטה היתה במשך חודשים במתח גבוה מאוד. היתה מורגשת דריכות ציונית וציפיה להכרעה כי תבוא ... אולם עוברים חודשים על גבי חודשים והם טרם נושעו. רוחם נופלת וניכרים סימני יאוש בעיקר במחנות הותיקים והמסודרים ... כאשר התחילה לפני חודשיים האמיגרציה לארה"ב היה בכך מבחן חמור לשארית הפליטה ורבים לא עמדו בו ועמדו בטורים ארוכים במשרדי הג'וינט, הייאס והקונסוליה האמריקאית ... אם לא תבוא בקרוב עלייה ילך המצב ויחמיר.²²

על סף ייאוש

זה היה מצב הרוח עם סיום השלב השני בחיי המחנות, כאשר מספר היהודים באזור האמריקני היה כ־70,000, ומספרם באזור הבריטי היה כ־14,000. לכן, אין פלא שחששותיהם של השליחים הארצישראלים הלכו וגברו, כאשר החלה הזרימה העצומה של היהודים הבורחים מפולין עם תחילת השלב השלישי, בקיץ 1946, לאחר הפוגרום בקלצה. הפוגרום, שבו נהרגו 41 יהודים ורבים נפצעו, כמו המחיש ליהודי פולין שהאנטישמיות לא גוועה יחד עם הרייך השלישי, ושפולין נותרה עוינת ואנטישמית כשהיתה ואולי אף יותר. בקיץ 1946 (יולי-אוגוסט-ספטמבר) יצאו מפולין, ובעקבותיהם ממזרח-אירופה כולה, כ־90,000 פליטים יהודים בבריחה מבוהלת ממש לכיוון מחנות העקורים שבגרמניה ובאוסטריה.²³ ועוד, הנהירה מפולין וממזרח-אירופה בהקופה זו היתה כה גדולה, עד שבדו"ח של מחלקת העקורים של הצבא האמריקני שצוטט לעיל,²⁴ נאמר, שהתביעה היהודית ל־100,000 רשיונות עלייה לארץ-ישראל עשויה להתגלות כמביכה ביותר מבחינת יכולתה להשיג פתרון כולל שיספק את המטרות היהודיות של היישוב מחדש. ואכן, בנובמבר 1946 נאמד מספר העקורים היהודים באזורים השונים של גרמניה ב־175,000 בקירוב, כלומר תוספת של כמאה אלף נפש בתקופה של ארבעה חודשים!²⁵

האוכלוסייה במחנות השתנתה מאוד בעקבות גלי הבריחה הגדולים. השוני הבולט ביותר היה ריבוי מספר הילדים שהגיעו בין הפליטים. יתומים שהגיעו בקבוצות, ילדים שנמסרו בפולין בידי הוריהם לתנועות הנוער בתקווה שכך יזכו לעלייה מהירה וגם ילדים שהגיעו עם משפחותיהם, בעיקר מקרב הרפטריאנטים מברית-המועצות.²⁶

הצבא האמריקני נאלץ להקים כשלושים מחנות חדשים, שעל פי רוב היו צפופים ביותר וגרועים בהרבה מהמחנות הקודמים.²⁷

חורף 1946-1947 היה חורף קשה במיוחד, ואל התנאים הקשים במחנות העקורים הצטרפו ירידת המתח והתגברות הספקות והחששות שלאחר התקוות הגדולות של 1946 ועקב הבריחה הגדולה ממזרח-אירופה. באותו זמן גם החמיר המצב בארץ-ישראל וכידוע, מאוגוסט 1946 החריפו הבריטים את מאבקם בהעפלה, וגם את אניות המעפילים שהצליחו להגיע לחופי הארץ הגלו לקפריסין. מובן שידעות אלה

הורידו עוד יותר את המוראל, הירוד בלאו הכי, בקרב הפליטים הסגורים במחנות, חיים חיי תלות ובטלה בעל כורחם ואין יודע מה ילד יום. במהלך החודשים שלאחר מכן לא גדל מספר היהודים במחנות בהרבה, ובקיץ 1947 הוערך מספרם ב־184,000 בקירוב,²⁸ ואף היתה יציאה בהיקף קטן. במהלך 1946 מוערך מספר המעפילים ממחנות העקורים בגרמניה ב־10,000 בקירוב,²⁹ ובתחילת 1947 החלו הבריטים להעניק לפליטים מאזור הכיבוש הבריטי 300-400 רשיונות עלייה בחודש. מעט יהודים יצאו גם לארצות אחרות, אולם בסך הכול היה המצב רחוק מלעורר תקווה.

בינואר 1947 כותב ד"ר ליאו שוורץ, המפקח על האזור האמריקני מטעם הג'וינט, בדו"ח על תכניות הג'וינט באזור: 'מיד לאחר השחרור הביעו הרוב המוחלט של היהודים את שאיפתם לעלות לארץ-ישראל. עם סגירת דלתותיה של ארץ-ישראל ועם הגברת תנועת העקורים מהמזרח, מובעת התעניינות גוברת ביישוב מחדש בארצות אמריקה ובארצות אחרות [ההדגשה שלי - ע"ק].³⁰ הערכה זו מעניינת במיוחד, משום שהיא משלבת שני גורמים בתחילת ההתעניינות בהגירה לארצות אחרות: סגירת שערי ארץ-ישראל ותנועת הבריחה ממזרח-אירופה. כלומר: אצל היהודים שהגיעו בגלי הבריחה של קיץ 1946, שלא כמו אצל יושבי מחנות העקורים בשלב הראשון והשני, לא הרגש הציוני הוא הדומיננטי, אלא הרצון להגר.

בהקשר זה חשוב ומעניין במיוחד דו"ח של מחלקת העקורים של הצבא האמריקני מאוקטובר 1946, העוסק בניתוח מצב היהודים בפולין ומתייחס לאותה אוכלוסייה.³¹ לגבי מספר היהודים שהגיעו לאזור הכיבוש האמריקני במהלך קיץ 1946 נאמר בדו"ח, שבמהלך התקופה שבין 1 ביוני ל־20 בספטמבר 1946 גדלה האוכלוסייה היהודית באזורי הכיבוש האמריקניים בגרמניה ובאוסטריה ב־94,000 נפש בקירוב, ו־80,000 מתוכם מביעים את השאיפה לעלות לארץ-ישראל (!) נתון מספרי זה מפרך את ההערכה הקודמת ביחס לבאים בקיץ 1946 ומסיט את תשומת הלב לנקודת השנייה – שעריה הסגורים של ארץ-ישראל.

חודשים עברו והשאיפה לעלות לארץ לא רק שלא התגשמה, אלא שגם לא נראה כל סיכוי להתגשמותה בעתיד הנראה לעין. האנשים במחנות, שמוזה שנים לא ניהלו חיים נורמליים, אלא רק 'התקיימו', החלו מתעייפים מהציפייה, והיו, כמובן, ביניהם כאלה שכוחם לא עמד להם והם העדיפו להגר לכל מקום שהוא ובלבד שיוכלו לשקם כבר את חייהם.

מן המקורות עולה, כי במהלך השלב השלישי חזר על עצמו תהליך דומה לזה שאירע בשלב השני. כשם שהשלב השני החל בתקוות גדולות ונסתיים בייאוש כשהסתבר שהמלצותיה של הועדה האנגלו-אמריקנית לא ייושמו, כן גם בשלב השלישי לוותה הבריחה ההמונית מפולין בתקוות לעלייה ולפתרון מהיר, תקוות שהתבררו כמקודמות מדי והתחלפו בירידה במוראל ובחששות כבדים.

כותבת שליחה ארצישראלית בנובמבר 1947:

לא נכון הוא הרושם בארץ שכל יהודי הגולה רוצים לנסוע רק לארץ-ישראל. באם יהיו סרטיפיקטים לכולם, אזי בלי שום ספק יבוא הרוב

[הדגשה שלי – ע"ק]. באם לא – צריך להשקיע הרבה מרץ ועבודה יום יום [הדגשה במקור – ע"ק] להסבר וחינוך, כדי להניע את האנשים לכל צורה אחרת של עלייה [הדגשה במקור – ע"ק].³²

בקרב השליחים הארצישראלים הלכו וגברו החששות מפני שבירתה של שארית הפלטה. באותו חודש כותב קורט לוין מאזור הכיבוש הבריטי: 'הסכנות שרמתיה עליהן בדו"ח ששלחתי פעם, בערך ביולי, התחילו להתגשם. נכונות היהודים לצאת לכל ארץ שנותנת רק את האפשרות לזה, כדי לברוח מהחיים הריקים ואולי כבר מסוכנים כאן...'³³

ואכן, מי שקורא את המסמכים המתארים את המצב הקשה והמוראל הירוד שהיה במחנות במהלך שנת 1947 אינו יכול שלא לשאול את עצמו את השאלה הבלתי נמנעת: ומה היה קורה אילו אכן נפתחו שערי ארצות-הברית לפני קום המדינה? כידוע, אין היסטוריון רשאי לשאול 'אילו'. אלא שלעיתים עושים אתנו המקורות חסד, ו'לוקחים על עצמם' את האחריות לשאלות אלה. שכן ההבדל בין ספקולציה לבין הערכה טמון לעתים בזמן שבו נאמרו הדברים: באוקטובר 1947 כתב הרב פיליפ ברנשטיין דין וחשבון על תקופת עבודתו כיועץ לענייני יהודים למפקד הצבא של אזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ובאוסטריה, שנסתיימה ב-11 באוגוסט 1947. בחלק של הדין וחשבון שעוסק בשאלת ההגירה כותב הרב ברנשטיין (מתורגם תרגום חופשי ביד):

הרוב המכריע של היהודים העקורים שואפים להתיישב בארץ-ישראל. ... אם תהפוך ארצות-הברית את חוקי ההגירה שלה לליברליים יותר, בערך 25% מהעקורים היהודים יבחרו להגר לשם ו-75% הנותרים ימשיכו להעדיף את ארץ-ישראל. אפילו אם שערי א"י יישארו סגורים, רוב היהודים עדיין יישארו דבקים בהחלטתם ללכת אליה והיו מוכנים לקשיים וסכנות כדי להגיע למטרתם.³⁴

אין דרך לדעת אם הערכתו של הרב ברנשטיין היתה מתבררת כנכונה או כמוטעית, אך היא מעניינת וחשובה כהערכה של אישיות מרכזית בת התקופה, וגם בהשוואה להערכות הפסימיות יותר שרווחו בקרב השליחים הארצישראלים. ייתכן שגישתם של השליחים הארצישראלים היתה מלכתחילה פסימית יותר משום הציפיות הצינוניות הגבוהות שהיו להם משארית הפלטה עוד טרם המפגש אתה. ציפיות אלה באו לידי ביטוי ביחסים שבין השליחים לניצולים לאורך כל התקופה, והיו גורם משפיע מוקדם עוד בטרם קרמה מערכת היחסים הזאת עור וגידים.³⁵ אולם על אף החששות מוסכם היה גם על השליחים, שהרגש הראשוני והספונטני של הפליטים הכריע בעד ארץ-ישראל. ואם יבחרו בסופו של דבר בארץ אחרת, יהיה זה בלית ברירה מתוך ייאוש מהתקווה להגיע לארץ-ישראל ולא להפך.

'הבחירה ברגליים'

בסופו של דבר הוכרעה השאלה בידי הניצולים עצמם, על ידי ה'בחירה ברגליים': על פי הנתונים שיש בידי, סך כל היהודים שהיגרו לארצות-הברית ולקנדה ממתנות

רוב הניצולים שבמחנות לא עמדו, למשל, על ההבדלים האידיאולוגיים שבין הזרמים השונים בתנועה הציונית. וזאת גם הסיבה לכך שרוב הוויכוחים הפוליטיים היו ברמה נמוכה והבחירה במפלגה זו או אחרת היתה אקראית במקרים רבים. ייתכן מאוד שזו גם היתה הסיבה לחששות שבקרב ההנהגה הציונית: ככל שהרוב האידיאולוגי בבחירה הציונית רדוד יותר, כך קל יותר לוותר עליה. ומכיוון שהדרך לארץ־ישראל רצופה היתה במאבקים ובמכשולים והצריכה אורך רוח לחיים מתמשכים בתנאי המחנות, מובן החשש מכך שהניצולים יוותרו על ארץ־ישראל אף אם בלבם פנימה היו מעדיפים אותה.

חששות אלה ניזונו מגורמים רבים. שניים מהם רלוונטיים לנושא הדיון. גורם אחד הוא התהליך שאכן התרחש במחנות: בחירה ראשונית אינטואיטיבית בארץ־ישראל, ובמשך הזמן השלמה עם חוסר האפשרות להגיע אליה וויתור עליה, תוך נכונות להגר לארץ אחרת.

הגורם השני קשור בתדמית של שארית הפלטה בעיני העולם החיצוני בכלל והיישוב הארצישראלי בפרט. מרכיביה ומקורותיה של תדמית זו הם נושא לדיון נפרד.³⁹ אך לענייננו חשוב לציין את הסמכות הרוחנית שחשו בארץ כלפי שארית הפלטה. הצורך לחנכה, להדריכה, להשפיע עליה שב ועולה בחומר הארצישראלי. לכך נלוותה תחושה של עליונות וסמכות רוחנית שנקודת המוצא שלה ומסקנתה גם יחד הובילו לחוסר אמון בכוח האידיאולוגי ובאמונה הציונית של שארית הפלטה. נראה לי שהנתונים שהובאו במאמר זה מורים על כך שיחס זה לשארית הפלטה מופרך מיסודו. אין ספק שלפעולה הציונית המסיבית שפעל היישוב הארצישראלי בקרב שארית הפלטה היתה השפעה חשובה על האוריינטציה הציונית של הניצולים, ואין הדברים באים להפחית מערכה של פעולה זו. המפגש הדרמטי עם החיילים הארצישראליים בראשית התקופה, פעילותם המסועפת והאינטנסיבית של השליחים הארצישראליים בהמשכה, פעילות ה'מוסד' במבצעי ההעפלה, כל אלה עשו רבות לחיזוקה של שארית הפלטה במאבקה הציוני. אך כל אלה ניטעו על קרקע פורייה, בקרב אנשים שחיכו בכליון עיניים לאתגר הלאומי היהודי שיצית את לבם.

אכן, ההיסטוריון מוגבל בכוחו ואינו יכול לקרוא, לא מתוך המסמכים ואף לא מתוך העדויות, את שהתרחש בלבה של כל אחת מן הנפשות הפועלות. יכולתו מוגבלת לחקר התהליכים ולשרטוטם של הקווים המובילים בהלכי הרוח של האוכלוסייה הנחקרת. אך כאשר לשארית הפלטה במחנות העקורים בגרמניה נראה לי שניתן לענות על השאלה שבכותרת המאמר בביטחון מלא: שארית הפלטה – עולים היו. עולים, ולא מהגרים.

הערות

1. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2 תיק 11; תיקים 5–1. העתק במרכז המידע של הפרוייקט הבינ־אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה, על שם שאול אביגור, תיק 36.7 [להלן: פרוייקט ההעפלה]. תודה לעמיתי בפרוייקט ההעפלה, ד"ר דוד אנגל, שהביא את החומר מארצות־הברית והסב את תשומת לבי להערה מעניינת זו.

2. ראה, למשל, במאמרו של זאב צחור, 'Holocaust Survivors as a Political Factor', *Middle Eastern Studies*, XXIV, 4 (October 1988) pp. 432-444 אשר טוען שהמנהיגות שצמחה במחנות העקורים והשליחים הארצישראלים התערבו במשאל במגמה ברורה לסייע להשגת תוצאותיו. צחור אף מצטט מכתב של שליח (שנמצא ברשותו) שמספר לחברתו על מילויי שאלונים בידי הוועדות הציוניות (שם, עמ' 442). גם יהודה באואר בספרו הבריחה, מציין שלהתרשמותה החד-משמעית של הוועדה האנגלו-אמריקנית, שהיהודים רוצים לעלות לארץ-ישראל, 'סייעו נציגי הסוכנות היהודית על ידי שיכנוע, תעמולה ולחץ במחנות השונים', הבריחה, תל-אביב תשל"ד, עמ' 194 [להלן: הבריחה]. באואר כותב אמנם, שאין פרושו של דבר, שהלחץ היה הכרחי. אולם העובדה שרוב רובם של היהודים הודיעו, כי יעדם הוא ארץ-ישראל, היה תוצאה של עבודה פוליטית רבה ונמרצת' (שם, עמ' 406). יש, כמובן, גם מי שחושב אחרת. זאב מנקביץ (אידיאלוגיה ופוליטיקה כשארית הפליטה באזור הכיבוש האמריקאי בנרמניה 1945-1946, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1987) מציין שכל המשאלים, הסקרים, הדיווחים וההתרשמויות האישיות, ממקורות שונים ומגוונים, כולל סוכנויות הסעד הלא ציוניות, שפורסמו בין מאי 1945 לדצמבר 1946 מצביעים בכיור על ממוצע של 75% מאנשי שארית הפליטה המבקשים לעלות לארץ-ישראל. מנקביץ אף מעז לשער שאם היתה קיימת בחירה חופשית בין יעדים אפשריים, רוב אנשי שארית הפליטה היו בוחרים בארץ ישראל'. שם, עמ' 406.
3. להגדרת המונח שארית הפליטה ראה: ד' עופר, 'מניצולים לעולים - שארית הפליטה לנוכח העליה', בתוך: שארית הפליטה 1944-1948, השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, עמ' 275-303.
4. ראה להלן, הערה מספר 37.
5. ארכיון ההגנה 14/396 [להלן את"ה].
6. ההערכות על מספרי הניצולים בגרמניה לאחר השחרור נעות במקורות השונים בין 50,000 לבין 70,000. ראה: באואר, הבריחה, עמ' 60-61, וכן: K. Grossmann, 'The Jewish DP Problem', *World Jewish Congress 1951, New York 1951*; M. Wischnitzer, *To Dwell in Safety*, Philadelphia 1948, chap. 8; K.S. Pinson, 'Jewish Life in Liberated Germany', *Jewish Social Studies*, 9(1947), pp. 101 ff.; M.J. Proudfoot, *European Refugees 1939-1952*, London 1957, chap. 11
7. היו קבוצות נוספות מסוג זה. ראה: הבריחה, עמ' 64.
8. פינסון, לעיל הערה 6, עמ' 107.
9. גרוסמן, לעיל הערה 6, עמ' 11-12.
10. עדות בכתב שנמסרה למר מרטין האור בידי ברוך ברעם (ברוידא), מאנשי הקבוצה ומחברי הוועד הציוני. תודתי לידידי מרטין האור על שמסר לידי את העדות, ועל העזרה החמה שהוא מגיש לי לאורך כל המחקר.
11. מכתב מהמרכז הציוני לבוואריה, מינכן, אל בא כוח הסוכנות היהודית וההסתדרות הציונית העולמית ברומא, ח' תמוז תש"ה (19 ביוני 1945), מצורף לעדותו של ברוך ברעם (ברוידא), וראה הערה קודמת.
12. אצ"מ 25/5232 S. נשיא הוועידה היה ד"ר גרינברג, שהיה יושב ראש הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים באזור הכיבוש האמריקני.

13. 'As indicated earlier, the number who desire emigration to the united states is not large', L. Dinnerstein, *America and the Holocaust*, New York 1982, pp. 291-305. הדו"ח מובא אצל דינרשטיין במלואו, והקטע המצוטט כאן בעמוד 300.
14. סטטיסטיקה על יעדי הגירה, נספח 2 לדין וחשבון על מחנה לנדסברג, ארכיון YIVO, חטיבה 294.1, מיקרופילם MK488, סרט 1, תיק 11, F-1274. העתק בפרוייקט ההעפלה 51.1 א.
15. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2, תיק 2: העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7.
16. לא מצאתי עד כה נתונים לגבי מספר החברים בהכשרות ובקיבוצים בתקופה זו. עשרה חודשים מאוחר יותר ניתן להסיק מתוך דו"ח של 'י בכר, אז ראש המשרד הארצישראלי בפאריס, שבהכשרות ובקיבוצים היו אז רק 9% מהאוכלוסייה היהודית באזור האמריקני, שהגיעה באותו זמן ל-140,000 (דו"ח על ביקור בגרמניה, מאת 'י בכר, 20 בנובמבר 1946, אצ"מ 6/4685 S). יש להניח שבתקופת הסקר, ינואר 1946, היה אחוז חברי הקיבוצים וההכשרות גבוה יותר, שכן בין הבאים בגלי הבריחה הראשונים היו קבוצות ציוניות רבות יחסית לתקופה המאוחרת יותר. אך בכל מקרה אין להניח שמספר חברי הקיבוצים הגיע לכדי שלישי.
17. ח' יחיל, 'פעולות המשלחת הארצישראלית לשארית הפליטה, 1945-1949', חלק א, ילקוט מורשת, ל (תשמ"א), עמ' 22.
18. שמואל פוטק בריאיון עם המחברת מיום ה-1 בנובמבר 1987.
19. באואר, הבריחה, עמ' 195. הנתונים מצוטטים מתוך תיקיו של ד"ר ליאו שורץ בארכיון יו"א.
20. PRO, PREM 8/522 17519 העתק בפרוייקט ההעפלה 52.1.
21. PRO, FO 945/729 העתק בפרוייקט ההעפלה 52.1.
22. חיים הופמן לסוכנות היהודית, אצ"מ 6/4685 S.
23. 'ניתוח מצב היהודים בפולין', מאת ג'יימס פ' אבוט ממחלקת העקורים של הצבא האמריקני, 18 באוקטובר 1946, ארכיון הובר, אוסף פיית, II/3. העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7.
- בדו"ח זה (עמ' 4) נאמר שבמהלך החודשים יוני-ספטמבר 1946 גדלה האוכלוסייה היהודית בגרמניה ובאוסטריה ב-94,000 נפש.
24. ראה הערה קודמת.
25. לא ארחיב כאן על בעיית האומדן של שארית הפלטה בכלל ולא אעסוק במספרים השונים המופיעים במקורות השונים, שכן זהו נושא בפני עצמו. האומדן שהבאתי נעשה על ידי התאמה והשוואה בין מספר מקורות: פראודפוט, לעיל הערה 6, עמ' 341; הבריחה, עמ' 263; קורט גרוסמן אל סול בלום, פרוייקט ההעפלה, 36.6; דו"ח על ביקור בגרמניה, מאת 'י בכר, 20 בנובמבר 1946, אצ"מ 6/4685 S.
26. מספר הילדים בגילים 1-6 עלה מ-400 בתחילת 1946 ל-6,000 בסופה, ומספר הילדים בגילים 6-17 עלה מ-2,800 ל-17,500. פראודפוט, שם, עמ' 341.
27. ח' יחיל, לעיל הערה 17, חלק ב, ילקוט מורשת, ל"א (תשמ"א).
28. פראודפוט, לעיל הערה 6, עמ' 341.
29. יחיל, לעיל הערה 27.

30. ארכיון YIVO, תיקי ליאו שוורץ, חטיבה 294.1, מיקרופילם MK488, סרט 1, תיק 9, F-1089. העתק בפרוייקט ההעפלה 51.1 א.
31. ארכיון הובר, אוסף פיית, מיכל 2 תיק 3, העתק בפרוייקט ההעפלה 36.7.
32. דו"ח על פעילות בשליחות מאת חנה כנרתי, 29 בנובמבר 1947; אצ"מ S 6/284.
33. קורט לוין למחלקת העלייה, 23 בנובמבר 1947, שם.
34. דין וחשבון של הרב פיליפ ברנשטיין על פעילותו במחנות העקורים בגרמניה, 26 באוקטובר 1947, ארכיון הג'וינט ירושלים, קופסה 6A, תיק C-45.069.
35. דנתי בעניין זה בהרחבה במקום אחר. ראה: עיריית קינן, 'בין תקווה לחרדה – תדמית שארית הפליטה בעיני השליחים הארצישראליים במחנות העקורים בגרמניה, 1945'. בתוך: אניטה שפירא (עורכת), העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל-אביב תש"ן.
36. הנתונים על פי גרוסמן, לעיל הערה 6, עמ' 23, 27.
37. שינוי ראשון בפקודת ההגירה היה ב-1948, ועל פיו היום הקובע לאפשרות קבלת רשיון היה יום הכניסה לאזור הכיבוש האמריקני לפני ה-22 בדצמבר 1945. בשלב שני, ביוני 1950, הורחבה פקודת ההגירה עוד יותר וה'יום הקובע' שונה ל-1 בינואר 1949. אולם גם בעקבות שינוי זה לא הוצפה ארצות-הברית בעקורים יהודים. במהלך המחצית הראשונה של 1951 היגרו לארצות-הברית בסך הכול כ-6,500 יהודים במססה של פקודת ההגירה (3,500 נוספים היגרו לשם במסכות ההגירה הרגילות), גרוסמן, שם, עמ' 27.
38. יחיל, לעיל הערה 27.
39. על כך ראה במאמרי 'בין תקווה לחרדה', לעיל הערה 35.